

Paul K. FEYERABEND

ΑΥΤΟΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ*

Μετάφραση: Γιώργος Γκουνταρούλης

Τό πρόβλημα τῆς γνώσης καί τῆς ἐκπαίδευσης σέ μιά ἐλεύθερη κοινω-
νία μέ ἀπασχόλησε γιά πρώτη φορά κατά τή διάρκεια μιᾶς κρατικῆς ὑπο-
τροφίας στό Institut zur Methodologischen Erneuerung des Deutschen The-
aters τῆς Βαϊμάρης (1946)· τό Ἰνστιτούτο αὐτό ἦταν συνέχεια τοῦ Deutsches
Theater τῆς Μόσχας ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Maxim Vallentin. Προσωπικό καί
σπουδαστές τοῦ Ἰνστιτούτου ἐπισκεπτόμεθα περιοδικῶς θέατρα τῆς Ἀνα-
τολικῆς Γερμανίας. Ἐνα εἰδικό τρένο μᾶς πήγαινε ἀπό πόλη σέ πόλη. Φτά-
ναμε, δειπνούσαμε, συζητούσαμε μέ τούς ἠθοποιούς καί παρακολουθούσαμε
δύο ἢ τρία ἔργα. Μετά ἀπό κάθε παράσταση παρακαλούσαμε τό κοινό νά
παραμείνει στήν αἴθουσα καί συζητούσαμε γι' αὐτά πού μόλις εἶχαμε δεῖ.

* Ὁ τίτλος εἶναι τοῦ μεταφραστῆ. Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι μετάφραση
ἀπό τά ἀγγλικά τῆς ἐνδέκατης παραγράφου, μέ τίτλο "Origin of the Ideas of this
Essay", τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου: P. Feyerabend, *Science in a Free Society*,
NLB, 1978. Τό βιβλίο πρόκειται νά κυκλοφορήσει στά ἑλληνικά ἀπό τίς Ἐκδόσεις
Σύγχρονα Θέματα (ΣτΜ).

ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ 38 (1985), σσ. 117 - 135

Copyright © 1985 ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ, Ἀθήνα.

Παίζονταν κλασικά αλλά και σύγχρονα έργα που προσπαθούσαν να αναλύσουν πρόσφατα γεγονότα. Τίς περισσότερες φορές ασχολούνταν με τό έργο τής αντίστασης στη Ναζιστική Γερμανία. Έμοιαζαν πάρα πολύ με παλιότερα ναζιστικά θεατρικά έργα που εξυμνούσαν τή δράση τών αντικαθεστωτικών Ναζί στις δημοκρατικές χώρες. Καί στις δύο περιπτώσεις υπήρχαν ιδεολογικοί λόγοι, έκρήξεις ειλικρινείας και επικίνδυνες δραματικές καταστάσεις κατά τό γνωστό σχήμα: κλέφτες και αστυνόμοι. Αυτό με προβλημάτιζε και τό σχολίασα στις συζητήσεις: πώς πρέπει να είναι δομημένο ένα θεατρικό έργο ώστε να αναγνωρίζει κάποιος ότι αυτό παρουσιάζει τούς “καλούς”; Τί πρέπει να προστίθεται στη δράση, για να εμφανίζεται ό άγώνας ενός μαχητή τής αντίστασης ήθικά ανώτερος από τόν άγώνα ενός παράνομου Ναζί στην Αύστρία τοῦ 1938; Δέν φτάνει να τοῦ αποδώσουμε τά “σωστά συνθήματα” διότι τότε παίρνουμε τήν ανωτερότητά του ως δεδομένη, δέν δείχνουμε σε τί συνίσταται. Ούτε ή έντιμότητά του, ή “άνθρωπιά” του, μπορεί να είναι τό διακριτικό του σημείο· κάθε κίνημα έχει και άχρείους και έντιμους ανθρώπους ανάμεσα στους όπαδούς του. Φυσικά, ένας θεατρικός συγγραφέας μπορεί να αποφασίσει ότι οί λεπτές διαφορές είναι πολυτέλεια στις ήθικές συγκρούσεις και να δώσει μιά μαυρόασπρη περιγραφή. Μπορεί να όδηγήσει τούς όπαδούς του στη νίκη αλλά με τό τίμημα να τούς μετατρέψει σε βαρβάρους. Ποιά είναι, λοιπόν, ή λύση; Τήν έποχή εκείνη υποστήριζα τόν Eisenstein και τήν άδίστακτη προπαγάνδα υπέρ τοῦ “σωστοῦ σκοποῦ”. Δέν ξέρω αν αυτό όφειλόταν σε κάποια βαθιά μου πεποίθηση, επειδή παρασυρόμουν από τά γεγονότα, ή στη μεγαλειώδη τέχνη τοῦ Eisenstein. Σήμερα θά έλεγα ότι ή επιλογή πρέπει να αφήνεται στο κοινό. ‘Ο θεατρικός συγγραφέας παρουσιάζει χαρακτήρες και διηγείται μιά ιστορία. ‘Αν πρόκειται να αποκλίνει από αυτό, καλά θά κάνει να πάρει τό μέρος τών κακών, διότι οί περιστάσεις και ή δυστυχία παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο στη δημιουργία τοῦ κακοῦ και τών κακών προθέσεων όσο και οί ίδιες οί προθέσεις, και επιπλέον ή γενική τάση είναι να τονίζονται οί τελευταίες. ‘Ο θεατρικός συγγραφέας (και ό συνάδελφός του ό δάσκαλος) δέν πρέπει να προεξοφλεί τήν απόφαση τών θεατῶν (τῶν μαθητῶν) ή να τήν αντικαθιστᾶ με τή δική του απόφαση όταν δέν μποροῦν να αποφασίσουν. *Σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει να προσπαθει να ασκήσει «ήθική βία».* ‘Η ήθική βία, είτε για τό καλό είτε για τό κακό, μετατρέπει τούς ανθρώπους σε σκλάβους, και ή σκλαβιά, έστω και στην ύπηρεσία τοῦ Καλοῦ ή και τοῦ ίδιου τοῦ Θεοῦ, είναι ή πιό αξιοθρήνητη κατάσταση. ‘Ετσι βλέπω σήμερα τά πράγματα. Μοῦ πήρε όμως πολύ χρόνο για να φτάσω μέχρις έδῶ.

Μετά από ένα χρόνο στη Βαϊμάρη, θέλησα να προσθέσω τίς έπιστημες και τίς ανθρωπιστικές σπουδές στις καλές τέχνες και στο θέατρο. ‘Αφησα

λοιπόν τή Βαϊμάρη καί ἔγινα σπουδαστής (ἱστορία καί βοηθητικές ἐπιστήμες) στό περίφημο *Institut für Osterreichische Geschichtsforschung* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Ἀργότερα προσέθεσα τή φυσική καί τήν ἀστρονομία, κι ἔτσι ἐπέστρεψα τελικά στό ἀντικείμενο μέ τό ὁποῖο εἶχα ἀποφασίσει νά ἀσχοληθῶ, πρὶν μέ διακόψει ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Ὑπῆρξαν οἱ ἐξῆς “ἐπιρροές”.

1. Ὁ *Κύκλος τοῦ Kraft*. Ἀρκετοί ἀπό μᾶς, τούς σπουδαστές τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν καί τοῦ Πολυτεχνείου, ἐνδιαφερόμασταν γιά τή θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης καί γιά εὐρύτερα φιλοσοφικά προβλήματα. Παρακολουθοῦσαμε λοιπόν ὡς ἐπισκέπτες μαθήματα φιλοσοφίας. Στίς διαλέξεις πλήτταμε ἀφάνταστα, καί δέν ἄργησαν νά μᾶς πετάξουν ἔξω ἐπειδή κάναμε συνεχῶς ἐρωτήσεις καί σαρκαστικές παρατηρήσεις. Ἀκόμα θυμᾶμαι τόν καθηγητή Heintel νά μέ προειδοποιεῖ μέ ὑψωμένα τά χέρια: “Herr Feyerabend, entweder Sie halten das Maul, oder Sie verlassen den Vorlesungssaal!”¹. Ὅμως δέν τό βάλαμε κάτω, καί ἰδρύσαμε ἕναν δικό μας φιλοσοφικό ὄμιλο. Ὁ Victor Kraft, ἕνας ἀπό τούς δασκάλους μου, ἔγινε πρόεδρος μας. Τά μέλη τοῦ ὁμίλου ἦταν κυρίως σπουδαστές,² μᾶς ἐπισκέπτονταν ὅμως καθηγητές τῆς σχολῆς καί ξένες προσωπικότητες. Οἱ Juhos, Heintel, Hollitscher, von Wright, Anscombe, Wittgenstein ἦρθαν στίς συναντήσεις μας καί συζήτησαν μαζί μας. Ὁ Wittgenstein, πού δίσταζε γιά πολύ καιρό καί πού, ὅταν πῆρε τήν ἀπόφαση, ἐμφανίστηκε μέ καθυστέρηση μιᾶς ὥρας, ἔδωσε μιᾶ ἐμπνευσμένη παράσταση καί ἔδειχνε νά προτιμᾶει τήν αὐθάδειά μας ἀπό τόν δουλικό θαυμασμό που συναντοῦσε σέ ἄλλους χώρους. Οἱ συζητήσεις μας ἄρχισαν τό 1949 καί κράτησαν, μέ διακοπές, μέχρι τό 1952 (ἢ ’53). Ὁλόκληρη σχεδόν ἡ διατριβή μου παρουσιάστηκε καί ἀναλύθηκε στίς συναντήσεις αὐτές, μερικές μάλιστα ἀπό τίς πρώιμες δημοσιεύσεις μου ἦταν ἄμεσες συνέπειες αὐτῶν τῶν συζητήσεων.

2. Ὁ *Κύκλος τοῦ Kraft* ἦταν τμήμα ἑνός ὀργανισμοῦ πού λεγόταν *Osterreichischen College*. Ὁ ὀργανισμός αὐτός ἰδρύθηκε τό 1945 ἀπό Αὐστριακούς ἀντιστασιακούς³ γιά νά παράσχει ἕνα forum γιά τούς διανοουμένους καί γιά τήν ἀνταλλαγή ἰδεῶν μέ ἀπώτερο σκοπό τήν προετοιμασία τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης. Ὅσο διακοῦσε τό ἀκαδημαϊκό ἔτος, ὀργανώνονταν σεμινάρια, ὅπως ὁ *Κύκλος τοῦ Kraft*, καί τό καλοκαίρι διεθνεῖς συναντήσεις. Οἱ συναντήσεις αὐτές γίνονταν (κι ἀκόμα γίνονται) στό Alpbach, ἕνα μικρό ὄρεινό χωριό στό Τιρόλο. Ἐκεῖ συνάντησα διακεκριμένους λογίους, καλλιτέχνες, πολιτικούς (στή φιλική βοήθεια κάποιων ἀπό αὐτούς χρωστῶ τήν ἀκαδημαϊκή μου καριέρα). Ἐκεῖ ἐπίσης ἄρχισα νά ὑποψιάζομαι ὅτι αὐτό πού μετράει σέ μιᾶ δημόσια συζήτηση δέν εἶναι τά ἐπιχειρήματα ἀλλά ὁ τρόπος παρουσίασης τοῦ θέματος. Γιά νά ἐλέγξω τήν ὑπόψιά μου παρενέβαινα στίς συζητήσεις, ὑπερασπίζοντας παράλογες

απόψεις μέ μεγάλη σιγουριά. Πέθαινα από τό φόβο μου — στό κάτω κάτω δέν ήμουν παρά ένας σπουδαστής περιτριγυρισμένος από σπουδαία πρόσωπα — αλλά, έχοντας κάποτε φοιτήσει σέ σχολή Θεάτρου, τά κατάφερα, πρὸς μεγάλη μου ίκανοποίηση. Οί δυσχέρειες τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας ἔγιναν πολύ σαφεῖς ἀπό τόν

3. *Felix Ehrenhaft* πού ἔφτασε στή Βιέννη τό 1947. Ἐμεῖς, οἱ σπουδαστές τῆς φυσικῆς, τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἀστρονομίας, εἶχαμε ἀκούσει πολλά γι' αὐτόν. Ξέραμε ὅτι ἦταν ἄριστος πειραματικός καί ὅτι οἱ διαλέξεις του ἦταν ὑψηλῆς ποιότητας παραστάσεις, προετοιμασμένες ὥρες πρὶν ἀπό τούς βοηθούς του. Ξέραμε ἐπίσης ὅτι δίδασκε θεωρητική φυσική, πράγμα τόσο παράξενο γιά πειραματικό φυσικό ἐκείνη τήν ἐποχή ὅσο καί σήμερα. Ξέραμε ἐπίσης καλά καί τίς ἐπίμονες φῆμες πού τόν παρουσίαζαν σάν ἕναν τσαρλατάνο. Καθώς λοιπόν θεωρούσαμε τούς ἑαυτούς μας ὑπερασπιστές τῆς καθαρότητας τῆς φυσικῆς, ἀδημονούσαμε νά τόν ἐκθέσουμε δημόσια. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ περιέργειά μας εἶχε ἐξαφθεῖ — καί δέν ἀπογοητευτήκαμε διόλου.

Ο *Ehrenhaft* ἦταν ἕνας τεράστιος ἄντρας, γεμάτος ζωντάνια καί ἀσυνήθιστες ιδέες. Οἱ διαλέξεις του ἦταν ἐφάμιλλες (ἢ κατώτερες, ἐξαρτᾶται φυσικά ἀπό τή σκοπιά πού θά τίς ἔβλεπε κανεῖς) μέ τίς πιό ἐκλεπτυσμένες παρουσιάσεις τῶν συναδέλφων του. “Εἶστε μουγγοί; Εἶστε ἠλίθιοι; Συμφωνεῖτε στ' ἀλήθεια μέ καθετί πού λέω;” κραύγαζε σέ μᾶς πού, ἐνῶ εἶχαμε τήν πρόθεση νά τόν ἐκθέσουμε, καθόμασταν βουβοί ἀπό κατάπληξη στήν παράστασή του. Ἡ ἐρώτησή του ἦταν ἀπολύτως δικαιολογημένη· λέγονταν τόσο χοντρά πράγματα πού πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά τά καταπιεῖ κάποιος ἀδιαμαρτύρητα. Ἡ σχετικότητα καί ἡ κβαντική θεωρία ἀπορρίφθηκαν ἀμέσως καί σχεδόν αὐτονόητα, ὡς ἀνώφελος εἰκασίες. Ἡ θέση τοῦ *Ehrenhaft* σ' αὐτά τά θέματα πλησίαζε πολύ τή θέση τῶν *Stark* καί *Lenard*, τούς ὁποίους ἀνέφερε μέ ἐπιδοκίμασία περισσότερο ἀπό μιά φορά. Αὐτός ὅμως προχωροῦσε πιό πέρα ἀπό τίς ἀπόψεις τους καί ἀσκοῦσε κριτική ἀκόμα καί στά θεμέλια τῆς κλασικῆς φυσικῆς. Πρῶτος στή σειρά ἦταν ὁ νόμος τῆς ἀδράνειας: τά σώματα στά ὁποῖα δέν ἀσκεῖται καμιά δύναμη, ἀντί νά κινοῦνται σέ εὐθεία γραμμή, ὑπέθετε ὅτι ἀκολουθοῦν ἐλικοειδή τροχιά. Τή δεύτερη ἐπίθεση δέχονταν οἱ ἀρχές τῆς ἠλεκτρομαγνητικῆς θεωρίας καί εἰδικά ἡ ἐξίσωση $\text{div } \mathbf{B} = 0$. Κατόπιν ἐπιδεικνύονταν νέες καί ἀπροσδόκητες ιδιότητες τοῦ φωτός, καί οὕτω καθεξῆς. Κάθε ἐπίδειξη συνοδευόταν ἀπό εἰρωνικές παρατηρήσεις γιά τή “σχολική φυσική” καί τούς “θεωρητικούς” πού χτίζουν πύργους στήν ἄμμο χωρίς νά λαμβάνουν ὑπόψη τους πειράματα, τά ὁποῖα εἶχε πραγματοποιήσει ὁ *Ehrenhaft* καί συνέχιζε νά πραγματοποιεῖ σέ ὅλα τά πεδία, καί πού ἔδιναν πληθώρα ἀνεξήγητων αποτελεσμάτων.

Σύντομα μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά γίνουμε αὐτόπτες μάρτυρες τῆς στάσης τῶν ὀρθόδοξων φυσικῶν. Τό 1949 ὁ Ehrenhaft ἦρθε στό Alpbach. Ἐκεῖνη τή χρονιά ὁ Popper διηύθυνε ἕνα σεμινάριο φιλοσοφίας, ὁ Rosenfeld καί ὁ M. H. L. Pryce δίδασκαν φυσική καί φιλοσοφία τῆς φυσικῆς (κυρίως ἀπό τίς παρατηρήσεις τοῦ Bohr στόν Einstein, πού μόλις εἶχαν κυκλοφορήσει), ὁ Max Hartmann βιολογία, ὁ Duncan Sandys μιλοῦσε γιά προβλήματα τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς, ὁ Hayek γιά οἰκονομικά κ.τ.λ. Ἦταν καί ὁ Hans Thirring, θεωρητικός φυσικός ἀπό τή Βιέννη, πού μέ ἐπιμονή προσπαθοῦσε νά μᾶς πείσει ὅτι ὑπῆρχαν πιό ἐνδιαφέροντα πράγματα ἀπό τήν ἐπιστήμη καί πού εἶχε διδάξει θεωρητική φυσική στόν Feigl, στόν Popper, ὅπως καί σέ μένα τόν ἴδιο. Παρών ἦταν καί ὁ γιός τοῦ Walter Thirring, σήμερα καθηγητής τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς στή Βιέννη. Ὑπῆρχε μ' ἄλλα λόγια ἕνα πολύ ξεχωριστό κοινό καί μέ μεγάλη κριτική διάθεση.

Ὁ Ehrenhaft ἦρθε καλά προετοιμασμένος. Ἔστησε μερικά ἀπό τά ἀπλά του πειράματα σέ μιά ἀγροικία τοῦ Alpbach καί κάλεσε ὅλους ὅσους μποροῦσαν νά ρίξουν μιά ματιά. Κάθε μέρα, δύο μέ τρεῖς τό ἀπόγευμα, περνοῦσαν ἀπό ἐκεῖ διάφοροι μέ μιά διάθεση περιέργειας καί ἐγκατέλειπαν τό κτίριο (ἂν μάλιστα ἦταν θεωρητικοί φυσικοί) μέ τήν ἔκφραση ἀνθρώπων πού εἶχαν δεῖ κάτι φρικτό. Τίς προετοιμασίες αὐτές, πού εἶχαν σχέση μέ τή φυσική, ὁ Ehrenhaft συμπλήρωσε, ὅπως τό ἔχε συνήθεια, μέ μιά θαυμάσια διαφημιστική παράσταση. Τήν παραμονή τῆς διάλεξής του, παρακολουθοῦσε μιά σχετικά τεχνική ὁμιλία τοῦ von Hayek (πού τώρα κυκλοφορεῖ σέ πιό ἐκτεταμένη μορφή μέ τόν τίτλο *The Sensory Order*, [Chicago 1958]). Στή συζήτηση πού ἀκολούθησε σηκώθηκε, μέ τήν κατάπληξη καί τό σεβασμό ζωγραφισμένο στό πρόσωπό του, καί ἄρχισε νά λέει μέ ἀθῶα φωνή: “Αγαπητέ καθηγητά Hayek· ἦταν μιά καταπληκτική, μιά θαυμάσια, μιά πολύ περιεκτική διάλεξη· δέν κατάλαβα λέξη...”. Τήν ἐπομένη, στή δική του διάλεξη, τό ἀκροατήριό ξεχείλιζε ἀπό τήν αἴθουσα.

Στή διάλεξη αὐτή ὁ Ehrenhaft ἔδωσε μιά σύντομη περιγραφή τῶν ἀνακαλύψεών του, προσθέτοντας γενικές παρατηρήσεις γιά τήν κατάσταση στή φυσική. “Καί τώρα κύριοι”, κατέληξε θριαμβευτικά, γυρνώντας στούς Rosenfeld καί Pryce πού κάθονταν στήν πρώτη σειρά, “τί ἔχετε νά πεῖτε;” καί πρὶν προλάβουν νά ἀπαντήσουν συμπλήρωσε “Τίποτα ἀπολύτως, παρ' ὅλες τίς λεπτοδουλεμένες θεωρίες σας. Sitzen müssen Sie bleiben. Still müssen Sie sein!”⁴.

Ἡ συζήτηση, ὅπως ἀναμενόταν, ἦταν θοελλώδης καί συνεχίστηκε μέρες ὀλόκληρες μέ τόν Thirring καί τόν Popper νά παίρνουν τό μέρος τοῦ Ehrenhaft κατά τῶν Rosenfeld καί Pryce. Ἀντιμέτωποι μέ τά πειράματα οἱ τελευταῖοι ἀντέδρασαν περίπου ὅπως πρέπει νά εἶχαν ἀντιδράσει οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Γαλιλαίου ὅταν ἦρθαν ἀντιμέτωποι μέ τό τηλεσκόπιο. Ὑποστή-

ριξαν ότι δεν ήταν δυνατό να εξαχθεί άμέσως κανένα συμπέρασμα από τόσο σύνθετα φαινόμενα και ότι χρειαζόταν λεπτομερής ανάλυση. Κοντολογίς, τά φαινόμενα ήταν Dreckeffekt⁵ (λέξη που άκούστηκε πολλές φορές στά επιχειρήματά τους). Ποιά ήταν όμως ή δική μας στάση μπροστά σ' όλη αυτή τήν αναταραχή;

Κανείς μας δεν ήταν διατεθειμένος να εγκαταλείψει τή θεωρία ή να άρνηθει τήν ύπεροχή της. Ίδρύσαμε έναν "Όμιλο για τή Σωτηρία τής Θεωρητικής Φυσικής και άρχισαμε να συζητάμε άπλά πειράματα. Τό συμπέρασμα ήταν ότι ή σχέση ανάμεσα στή θεωρία και στό πείραμα είναι πολύ πιο σύνθετη άπ' ό,τι φαίνεται στά έγχειρίδια, αλλά και στίς έρευνητικές εργασίες άκόμη. Σέ μερικές παραδειγματικές περιπτώσεις, ή θεωρία μπορεί να εφαρμοστεί χωρίς μεγάλες προσαρμογές, οί υπόλοιπες όμως πρέπει να αντιμετωπίζονται με άμφίβολες καμιά φορά προσεγγίσεις και με βοηθητικές υποθέσεις.⁶ "Όλα αυτά, εκείνο τόν καιρό, είχαν πολύ μικρή επίδραση πάνω μας. "Όσο τό σκέφτομαι τό βρίσκω πολύ ένδιαφέρον. Συνεχίζαμε να προτιμάμε τίς άφηρημένες ιδέες, λές και οί δυσκολίες που ανακαλύπταμε δεν ήταν κι αυτές μιά έκφραση τής φύσης τών πραγμάτων, αλλά θά εξαφανίζονταν κάποτε από μιά έξυπνη συσκευή που έμελλε να ανακαλυφθεί. Μόνο πολύ άργότερα άντιλήφθηκα πλήρως τό μάθημα του Ehrenhaft, και τότε ή στάση μας τήν εποχή εκείνη, όπως και ή στάση όλου του συναφιοδ, μου έδωσε μιά έξοχη εικόνα τής φύσης τής επιστημονικής όρθολογικότητας.

4. Ο *Philipp Frank* ήρθε στό Alpbach λίγα χρόνια άργότερα από τόν Ehrenhaft. Ύπονόμευε τήν τρέχουσα ιδέα τής όρθολογικότητας με διαφορετικό τρόπο: δείχνοντας ότι τά επιχειρήματα κατά του Κοπέρνικου ήταν πολύ ισχυρά και συμφωνούσαν με τήν εμπειρία, ένω ό τρόπος ένέργειας του Γαλιλαίου ήταν "μή επιστημονικός", άν τόν δεϊ κανείς από μιά σύγχρονη σκοπιά. Οί παρατηρήσεις του με γοήτευσαν και εξέτασα περισσότερο τό θέμα. Τά κεφάλαια 8 μέχρι 11 του *Ένάντια στή Μέθοδο* είναι όψιμα άποτελέσματα αυτής τής μελέτης (δουλεύω με πολύ άργό ρυθμό). Η δουλειά του Frank άντιμετωπίστηκε πολύ άδικα από φιλοσόφους όπως ό Putnam, που προτιμοδν τά άπλοποιημένα μοντέλα από τήν ανάλυση τών πολυσύνθετων ιστορικων γεγονότων. Βέβαια οί ιδέες του είναι σήμερα κοινός τόπος, αυτός όμως τίς ανακοίνωνε όταν σχεδόν όλοι οί άλλοι σκέφτονταν διαφορετικά.

5. Στή Βιέννη γνώρισα μερικούς από τούς εξέχοντες Μαρξιστές διανοούμενους. Ήταν ένα άποτέλεσμα τής έξυπνης προσπάθειας ανάπτυξης δημοσίων σχέσεων τών μαρξιστών σπουδαστών. Έμφανίζονταν — όπως και έμεις — σ' όλες τίς μεγάλες συζητήσεις, όποιο κι άν ήταν τό θέμα: επιστήμη, θρησκεία, πολιτική, θέατρο ή σεξουαλική άπελευθέρωση. Έπιαναν κου-

βέντα μέ ὄλους ἐκείνους πού χρησιμοποιοῦσαν τήν ἐπιστήμη γιά νά γελοιοποιοῦν τά ὑπόλοιπα — ἀγαπημένη μου ἀπασχόληση τήν ἐποχή ἐκείνη — καί μᾶς προσκαλοῦσαν στίς δικές τους συζητήσεις ὅπου μᾶς εἰσήγαγαν στούς μαρξιστές στοχαστές ὄλων τῶν πεδίων. Ἔτσι γνώρισα τόν Berthold Viertel, διευθυντή τοῦ Burgtheater, τόν Hans Eisler, συνθέτη καί θεωρητικό τῆς μουσικῆς, καί τόν *Walter Hollitscher*, πού ἔγινε δάσκαλός μου καί, ἀργότερα, ἕνας ἀπό τούς καλύτερούς μου φίλους. Ὅταν ἄρχισα νά συζητῶ μέ τόν Hollitscher, ἦμουν ἕνας μανιακός θετικιστής. Προτιμοῦσα αὐστηρούς κανόνες ἔρευνας καί ἀντιμετώπιζα μέ οἶκτο τίς τρεῖς βασικές ἀρχές τῆς διαλεκτικῆς πού διάβασα στό φυλλαδιάκι τοῦ Στάλιν γιά τόν διαλεκτικό καί ἱστορικό ὕλισμό. Ἐνδιαφερόμουν γιά τή ρεαλιστική θέση καί προσπαθοῦσα νά διαβάσω κάθε σχετικό βιβλίο πού μποροῦσα νά προσεγγίσω (συμπεριλαμβανομένου τοῦ θαυμάσιου βιβλίου τοῦ Kuhr *Realisierung* καί φυσικά τοῦ *Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός*⁷), ἐκεῖνο ὅμως πού ἀνακάλυψα ἦταν ὅτι τά ἐπιχειρήματα τοῦ ρεαλισμοῦ λειτουργοῦσαν μόνον ἐφόσον εἶχε ἤδη εἰσαχθεῖ ἡ ρεαλιστική ὑπόθεση. Ὁ Kuhr, γιά παράδειγμα, ἔδινε ἔμφαση στή διάκριση μεταξύ τῆς ἐντύπωσης καί τοῦ πράγματος πού ἀφοροῦσε ἡ ἐντύπωση. Αὐτή ἡ διάκριση συνεπάγεται τόν ρεαλισμό μόνον ἐφόσον χαρακτηρίζει πραγματικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου· αὐτό ὅμως εἶναι τό ὑπό συζήτηση θέμα. Οὔτε ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι στήν οὐσία τῆς ρεαλιστικῆς ἐγχείρημα μέ ἔπειθε. Γιατί θά ἔπρεπε ἡ ἐγκυρότητά της νά θεωρεῖται δεδομένη; Μήπως δέν ὑπῆρχαν θετικιστικές ἐρμηνεῖες τῆς ἐπιστήμης; Πάντως, τά λεγόμενα “παράδοξα” τοῦ θετικισμοῦ, πού ἐξέθετε μέ τόση δεξιοτεχνία ὁ Λένιν, δέν μέ ἐντυπωσίαζαν καθόλου. Προέκυπταν μόνον ἐφόσον ἀναμειγνύονταν ὁ θετικιστικός μέ τόν ρεαλιστικό λόγο καί ἀποκαλυπτόταν ἡ διαφορά τους. Δέν ἀποδείκνυαν ὅτι ὁ ρεαλισμός ἦταν καλύτερος· ἐπειδή ὅμως ὁ ρεαλισμός ταυτιζόταν μέ τόν κοινό λόγο, ἔδινε τήν ἐντύπωση ὅτι ἦταν.

Ὁ Hollitscher ποτέ δέν ἐξέθετε ἐπιχειρήματα πού θά ὀδηγοῦσαν, βῆμα πρὸς βῆμα, ἀπό τό θετικισμό στό ρεαλισμό, καί θά θεωροῦσε φιλοσοφική τρέλα τήν προσπάθεια παραγωγῆς μιᾶς τέτοιας ἐπιχειρηματολογίας. Προτιμοῦσε νά ἀναπτύσει τή ρεαλιστική θέση αὐτή καθαυτή, εἰκονογραφώντας την μέ παραδείγματα ἀπό τήν ἐπιστήμη καί τήν κοινή λογική, δείχνοντας πόσο στενά συνδεόταν μέ τήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί τήν καθημερινή δράση, κι ἔτσι ἀποκάλυπτε τήν ἰσχὺ της. Φυσικά, ὑπῆρχε πάντα ἡ δυνατότητα μετατροπῆς μιᾶς ρεαλιστικῆς διαδικασίας σέ θετικιστική, μέ τήν χρησιμοποίηση κατάλληλων *ad hoc* ὑποθέσεων καί *ad hoc* ἀλλαγῶν νοήματος· ἦταν κάτι πού τό’κανα πολύ συχνά καί χωρίς ντροπή (στόν κύκλο τοῦ Kraft εἶχαμε ἀναπτύξει τέτοιες ὑπεκφυγές σέ ὑψηλή τέχνη). Ὁ Hollitscher δέν ἔθετε ζητήματα σημασιολογίας ἢ μεθόδου, ὅπως ἴσως θά ἔκανε ἕνας κριτικός ὀρθο-

λογιστής. Συνέχιζε νά συζητᾶ συγκεκριμένες περιπτώσεις, μέχρι πού ἔνιωθα ἀνόητος μέ τίς ἀφηρημένες μου ἀντιρρήσεις, διότι καταλάβαινα πόσο στενά ἦταν συνδεδεμένος ὁ ρεαλισμός μέ γεγονότα, διαδικασίες, ἀρχές πού ἐκτιμοῦσα καί πού ὁ ἴδιος ὁ ρεαλισμός εἶχε βοηθήσει νά βγοῦν στήν ἐπιφάνεια, ἐνῶ ὁ θετικισμός ἀπλῶς περιέγραφε τά ἀποτελέσματα μέ ἕναν μᾶλλον μπερδεμένο τρόπο — ἀφοῦ εἶχαν ἤδη ἀνακαλυφθεῖ. Ὁ ρεαλισμός ἔδινε καρπούς, ἐνῶ ὁ θετικισμός ἦταν στεῖρος. Ἔτσι τουλάχιστον θά μιλοῦσα σήμερα, ἀρκετό καιρό μετά τή ρεαλιστική μου μεταστροφή. Τήν ἐποχή ἐκείνη δέν ἔγινε ρεαλιστής ἐπειδή πείστηκα ἀπό κάποια συγκεκριμένα ἐπιχειρήματα, ἀλλά ἐπειδή τό συνολικό ἄθροισμα τοῦ ρεαλισμοῦ σὺν τά ὑπέρ του ἐπιχειρήματα, σὺν τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία μποροῦσε νά ἐφαρμοστεῖ στήν ἐπιστήμη, σὺν πολλά ἄλλα πράγματα, τά ὁποῖα ἀόριστα ἔνιωθα ἀλλά δέν μποροῦσα νά προσδιορίσω ἀκριβῶς,⁸ τελικά μοῦ φαινόταν καλύτερο ἀπό τό συνολικό ἄθροισμα τοῦ θετικισμοῦ σὺν τά ἐπιχειρήματα, σὺν . . . κ.τ.λ., κ.τ.λ. Ἡ σύγκριση καί ἡ τελική ἀπόφαση εἶχαν πολλά κοινά μέ τή σύγκριση τῆς ζωῆς σέ διαφορετικές χῶρες (καιρικές συνθῆκες, χαρακτήρας τῶν ἀνθρώπων, μελωδικότητα τῆς γλώσσας, τροφή, νόμοι, θεσμοί κ.τ.λ., κ.τ.λ.) καί τήν τελική ἀπόφαση νά ἀποδεχτεῖ κανεῖς μιᾶ δουλειά καί νά ἀρχίσει νά ζεῖ σέ κάποια ἀπό αὐτές. Τέτοιες ἐμπειρίες ἐπαιξαν καθοριστικό ρόλο στή στάση μου ἀπέναντι στόν ὀρθολογισμό.

Ἐνῶ ἀποδέχτηκα τό ρεαλισμό, δέν ἀποδεχόμουν τή διαλεκτική καί τόν ἱστορικό ὕλισμό — ἡ προτίμησή μου γιά τήν ἀφηρημένη σκέψη (ἕνα ἄλλο θετικιστικό κατάλοιπο) ἦταν πολύ ἰσχυρή γιά νά ἐπιτρέψει κάτι τέτοιο. Σήμερα οἱ κανόνες τοῦ Στάλιν μοῦ φαίνονται ἀσυγκρίτως προτιμότεροι ἀπό τά μπερδεμένα καί γεμάτα κάθε φορά μέ καινούριες πρόσθετες συμπληρώσεις κριτήρια τῶν σύγχρονων φίλων τῆς λογικῆς.

Ἀπό τήν ἀρχή τῆς συζήτησής μας ὁ Hollitscher ξεκαθάρισε ὅτι ἦταν κομμουνιστής καί ὅτι θά προσπαθοῦσε νά μέ πείσει γιά τά θεωρητικά καί κοινωνικά πλεονεκτήματα τοῦ διαλεκτικοῦ καί ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Δέν χρησιμοποίησε καμιᾶ ἀπό κεῖνες τίς ὑποκριτικές φράσεις — “μπορεῖ νά πέφτω ἔξω καί νά ἔχεις ἐσύ δίκιο, θά ἀνακαλύψουμε ὅμως μαζί τήν ἀλήθεια” — μέ τίς ὁποῖες στολίζουν οἱ ὑποστηρικτές τοῦ κριτικοῦ ὀρθολογισμοῦ τίς δικές τους προσπάθειες κατήχησης, ἀλλά τίς ξεχνοῦν ἀμέσως μόλις νιώσουν ὅτι ἡ θέση τους κινδυνεύει στά σοβαρά, οὔτε καί ἀνέντιμες συναισθηματικές ἢ διανοητικές πιέσεις. Φυσικά, ἐπέκρινε τή στάση μου καί ἀκόμα τήν κατακρίνει, ἀλλά οἱ προσωπικές μας σχέσεις δέν ὑπέφεραν ποτέ ἀπό τήν ἀπροθυμία μου νά τόν ἀκολουθῶ σέ κάθε του ἄποψη. Νά γιατί ὁ Hollitscher εἶναι δάσκαλος, ἐνῶ ὁ Popper, πού γνώρισα ἐπίσης πολύ καλά, εἶναι ἕνας σκέτος προπαγανδιστής.

Κάποια στιγμή τῆς γνωριμίας μας, ὁ Hollitscher μέ ρώτησε ἂν θά ἴθελα

νά γίνω βοηθός τοῦ Brecht. Ὑπῆρχε κενή θέση καί εἶχα προταθεῖ γι' αὐτήν. Ἐγώ ἀρνήθηκα. Ἦταν, νομίζω, ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα σφάλματα τῆς ζωῆς μου. Εἶναι πολύ πιό γόνιμο καί πολύ πιό ἀνθρωπιστικό ἐγχείρημα νά ἐμπλουτίζεις καί νά ἀλλάζεις γνώση, συναισθήματα, στάσεις μέσω τῆς Τέχνης ἀπό τό νά προσπαθεῖς νά ἐπηρεάσεις μόνο τά μυαλά τῶν ἀνθρώπων (καί τίποτε ἄλλο), μόνο μέ τά λόγια (καί τίποτε ἄλλο). Ἄν μέχρι σήμερα μόνο τό 10% περίπου τῶν ἱκανοτήτων μου ἔχει ἀναπτυχθεῖ, αὐτό ὀφείλεται σέ μιὰ λαθεμένη ἀπόφαση πού πῆρα στά εἰκοσιπέντε μου.

6. Σέ μιὰ διάλεξη (γιά τόν Descartes) πού ἔδωσα στό Österreichischen College, συνάντησα τήν *Elizabeth Anscombe*, μιὰ δυναμική καί, γιά ὀρισμένους, ἀντιπαθητική βρετανή φιλόσοφο, πού εἶχε ἔρθει στή Βιέννη νά μάθει γερμανικά γιά νά μεταφράσει τά ἔργα τοῦ Wittgenstein. Μοῦ ἔδωσε χειρόγραφα τῶν πιό πρόσφατων γραπτῶν τοῦ Wittgenstein καί τά συζήτησε μαζί μου. Οἱ συζητήσεις κράτησαν μῆνες, καί μερικές φορές ἄρχιζαν τό πρωί, συνεχίζονταν κατά τό μεσημεριανό γεῦμα καί δέν σταματοῦσαν παρά ἄργά τό βράδυ. Μέ ἐπηρεάσαν βαθιά, χωρίς ὅμως νά μπορῶ εὐκολα νά προσδιορίσω τίς συγκεκριμένες ἐπιδράσεις τους. Θυμᾶμαι, σάν νά ἔταν χτές, μιὰ περίπτωση πού ἡ Anscombe, μέ μιὰ σειρά ἐπιδέξιες ἐρωτήσεις, μ' ἔκανε νά δῶ πῶς ἡ ἰδέα μας (ἀκόμα καί οἱ αἰσθητηριακές μας ἀντιλήψεις) γιά κάποια καλῶς ὀρισμένα καί ἐκ πρώτης ὄψεως αὐτάρκη γεγονότα μπορεῖ νά ἐξαρτᾶται ἀπό περιστάσεις πού δέν φαίνεται νά ἔχουν σχέση μ' αὐτά. Ὑπάρχουν ὄντοτητες, ὅπως τά φυσικά ἀντικείμενα, πού ὑσκούουν σέ μιὰ "ἀρχή διατήρησης" μέ τήν ἔννοια ὅτι διατηροῦν τήν ταυτότητά τους διαμέσου ποικίλων ἐμφανίσεων ἀκόμα κι ὅταν ἀπουσιάζουν ἐντελῶς, ἐνῶ ἄλλες ὄντοτητες, ὅπως οἱ πόνοι καί τά μετεϊκίσματα, "ἐκμηδενίζονται" μόλις ἐξαφανιστοῦν. Οἱ ἀρχές διατήρησης μπορεῖ νά ἀλλάξουν ἀπό ἕνα ἀναπτυξιακό στάδιο τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ σ' ἕνα ἄλλο⁹ καί ἀπό γλώσσα σέ γλώσσα (βλ. τίς "λανθάνουσες κατατάξεις" τοῦ Whorff ὅπως περιγράφονται στό κεφάλαιο 17 τοῦ *Ἐνάντια στή Μέθοδο*). Ὑπέθετα ὅτι τέτοιες ἀρχές παίζουν σημαντικό ρόλο στήν ἐπιστήμη καί ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἀλλάξουν κατά τίς ἐπαναστάσεις μέ ἀποτέλεσμα τή διακοπή τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μεταξύ ἐπαναστατικῶν καί μετεπαναστατικῶν θεωριῶν. Ἐξήγησα αὐτή τήν πρόιμη ἐκδοχή τῆς ἀσυμμετρότητας σέ ἕνα σεμινάριο τοῦ Popper (1952) καί σέ μιὰ μικρή ομάδα ἀνθρώπων (πάλι τό '52) στό διαμέρισμα τῆς Anscombe στήν Ὁξφόρδη (παρόντες ἦταν ὁ Geach, ὁ von Wright καί ὁ L. L. Hart), χωρίς νά προκαλέσω μεγάλο ἐνθουσιασμό καί στίς δύο περιπτώσεις.¹⁰ Ἡ ἔμφαση πού ἔδινε ὁ Wittgenstein στήν ἀνάγκη γιά συγκεκριμένη ἐρευνα καί οἱ ἀντιρρήσεις του γιά τήν ἀφηρημένη σκέψη ("Κοίτα· μή σκέφτεσαι!") συγκρούονταν κάπως μέ τίς δικές μου προτιμήσεις, γι' αὐτό καί ὅσες ἀπό τίς δημοσιεύσεις μου εἶναι φανερά ἐπηρεασμέ-

νες από τό έργο του, είναι ένα μεϊγμα συγκεκριμένων παραδειγμάτων και γενικών αρχών.¹¹ 'Ο Wittgenstein έπρόκειτο νά μέ δεχτεί ως σπουδαστή στό Καϊμπριτζ, αλλά πέθανε πρίν φτάσω στην 'Αγγλία. "Έτσι, αντί γι' αυτόν, επιβλέπων καθηγητής μου έγινε ό Porper.

7. Συνάντησα τόν Porper στό Alpbach τό 1948. Θαύμασα τήν άνεση τών τρόπων του, τό θράσος του, τήν αυθάδειά του απέναντι στους Γερμανούς φιλοσόφους πού έδιναν βάρος, μέ όλες τις σημασίες της λέξης, στις έργασίες, τήν αίσθηση τοϋ χιοϋμορ του (ναί, ό σχετικά άγνωστος Karl Porper τοϋ 1948 ήταν πολύ διαφορετικός από τόν καθιερωμένο Sir Karl τών τελευταίων έτών). Θαύμασα επίσης τήν ικανότητά του νά θέτει από τήν αρχή στριφνά θέματα μέ άπλή και δημοσιογραφική γλώσσα. 'Επρόκειτο γιά ένα ελεύθερο πνεϋμα πού διετύπωνε ευχάριστα τις ιδέες του, άδιαφορώντας γιά τις αντιδράσεις τών "έπαγγελματιών". Τά πράγματα ήταν διαφορετικά όσον άφορᾶ τις ιδέες αυτές. Τά μέλη τοϋ Κύκλου μας γνώριζαν τόν παραγωγισμό από τόν Kraft πού τόν ανέπτυξε πρίν από τόν Porper,¹² ή φιλοσοφία της διάψευσης θεωροϋνταν δεδομένη στό σεμινάριο φυσικής τοϋ συνεδρίου υπό τήν προεδρία τοϋ Arthur March, κι έτσι δέν καταλαβαίναμε γιά ποιό λόγο γινόταν όλη αυτή ή φασαρία. "Η φιλοσοφία θά πρέπει νά βρίσκεται σέ άπελπιστική κατάσταση", λέγαμε, "άν τέτοιες κοινοτυπίες θεωροϋνται μέγιστες ανακαλύψεις". 'Ο ίδιος ό Porper δέν φαινόταν εκείνο τόν καιρό νά τρέφει μεγάλη εκτίμηση γιά τή φιλοσοφία του της έπιστήμης, διότι όταν τοϋ ζητήσαμε νά μᾶς στείλει έναν κατάλογο τών δημοσιευμάτων του περιέλαβε σ' αυτόν τήν 'Ανοιχτή Κοινωνία¹³ όχι όμως και τό *Logic of Scientific Discovery*.

'Ενώ βρισκόμουν στό Λονδίνο διάβασα πολύ προσεκτικά τις *Φιλοσοφικές Έρευνες*¹⁴ τοϋ Wittgenstein. Καθώς περνοϋσα μιᾶ μᾶλλον σχολαστική περίοδο, ξανάγραψα τό βιβλίο έτσι ώστε νά μοιάζει περισσότερο μέ πραγματεία σέ διαλογική μορφή. Ένα μέρος της πραγματείας αυτής μεταφράστηκε από τήν Anscombe στα άγγλικά και δημοσιεύτηκε ως κριτική επισκόπηση στό *Philosophical Review* τό 1955. Πῆρα μέρος επίσης στό σεμινάριο τοϋ Porper στό LSE. Οί ιδέες τοϋ Porper ήταν παρόμοιες μέ εκείνες τοϋ Wittgenstein αλλά πιά άφηρημένες και αναιμικές. Αυτό δέν μέ συγκράτησε, αντιθέτως ενίσχυσε τή ροπή μου πρὸς τήν άφαίρεση και τό δογματισμό. Στο τέλος της παραμονής μου στό Λονδίνο, ό Porper μοϋ πρότεινε νά γίνω βοηθός του. Τό άρνήθηκα, παρόλο πού ήμουν απένταρος και δέν ήξερα από ποϋ ή πῶς νά έξασφαλίσω τό επόμενο γεϋμα μου. 'Η άπόφασή μου δέν βασιζόταν σέ κάποιο σαφή συλλογισμό, αλλά, υποθέτω, καθώς δέν είχα παγιωμένη φιλοσοφία προτίμησα νά περιδιαβαίνω τόν κόσμο τών ιδεών μέ τόν δικό μου ρυθμό, αντί νά καθοδηγοϋμαι από τήν ιεροτελεστία μιᾶς "όρθολογικής συζήτησης". Δυό χρόνια άργότερα, ό Porper,

ὁ Schrödinger καί τὰ παχιά μου λόγια, μοῦ βρῆκαν δουλειά στό Bristol ὅπου ἄρχισα νά διδάσκω φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης.

8. Σπούδασα θέατρο, ἱστορία, μαθηματικά, φυσική καί ἀστρονομία, ποτέ ὅμως φιλοσοφία. Ἡ προοπτική τῆς διδασκαλίας σέ ἕνα μεγάλο κοινό ἀνυπόμονων νεαρῶν δέν μέ χαροποιοῦσε καθόλου. Μιά βδομάδα πρὶν ἀρχίσω τίς διαλέξεις, στρώθηκα κι ἄρχισα νά γράφω ὅ,τι ἤξερα καί δέν ἤξερα. Μόλις καί μετά βίας γέμισα μιὰ σελίδα. Τότε ὁ Agassi μοῦ ἔδωσε μιὰ ἐξαιρετική συμβουλή: “Δές, Paul”, μοῦ εἶπε, “ἡ πρώτη ἀράδα, αὐτή εἶναι καί ἡ πρώτη σου διάλεξη· ἡ δεύτερη ἀράδα εἶναι ἡ δεύτερή σου διάλεξη, κ.ο.κ.”. Ἀκολούθησα τή συμβουλή του καί τὰ πῆγα ἀρκετά καλά, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς τό γεγονός ὅτι οἱ διαλέξεις μου ἦταν μιὰ μπαγιατική συλλογή εὐφυολογημάτων τῶν Wittgenstein, Bohr, Popper, Dingle, Eddington καί ἄλλων. Τόν καιρό πού ζοῦσα στό Bristol συνέχιζα νά μελετῶ τήν κβαντική θεωρία. Ἀνακάλυψα ὅτι σημαντικές ἀρχές τῆς φυσικῆς στηρίζονταν σέ μεθοδολογικές ὑποθέσεις πού καταστρατηγοῦνται κατά τήν πρόοδό της. Ἡ φυσική ἀντλεῖ τό κύρος της ἀπό ιδέες πού διαδίδει, στίς ὁποῖες ὅμως ποτέ δέν ὑπακούει κατά τήν ἐρευνητική πρακτική. Οἱ μεθοδολόγοι παίζουν τό ρόλο διαφημιστικῶν πρακτόρων πού οἱ φυσικοὶ μισθώνουν γιά νά ἐκθειάζουν τὰ ἀποτελέσματά τους, δέν θά τοὺς ἐπέτρεπαν ὅμως νά συμμετέχουν στό ἐγχείρημά τους. Οἱ συζητήσεις μου μέ τόν David Bohm, ὁ ὁποῖος ἔδωσε μιὰ ἐγελιανή περιγραφή τῆς σχέσης ἀνάμεσα στίς θεωρίες, τὰ ἀποδεικτικά στοιχεῖα καί τίς θεωρίες πού τίς διαδέχονται,¹⁵ μέ βοήθησαν νά ξεκαθαρίσω ἐντελῶς ὅτι ἡ διαψευσιμότητα δέν ἀποτελεῖ λύση. Τό ὑλικό τοῦ τρίτου κεφαλαίου τοῦ *Ἐνάντια στή Μέθοδο* (πού πρωτοδημοσίευσα τό 1961) εἶναι ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν συζητήσεων.¹⁶ Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Kuhn γιά τήν πανταχοῦ παρουσία ἀνωμαλιῶν ταίριαζαν μιὰ χαρά σ’ αὐτές τίς δυσκολίες,¹⁷ ἐγώ ὅμως προσπαθοῦσα ἀκόμα νά βρῶ γενικούς κανόνες πού θά κάλυπταν ὅλες τίς περιπτώσεις,¹⁸ ἀκόμα καί τίς μή ἐπιστημονικές διαδικασίες.¹⁹ Δυό γεγονότα μέ βοήθησαν νά συνειδητοποιήσω τή ματαιότητα τέτοιων προσπαθειῶν. Τό ἕνα ἦταν μιὰ συζήτηση μέ τόν καθηγητή C. F. von Weizsäcker στό Ἀμβούργο (τό 1965) πάνω στή θεμελίωση τῆς κβαντικῆς θεωρίας. Ὁ von Weizsäcker ἔδειξε πῶς προέκυψε ἡ κβαντομηχανική ἀπό συγκεκριμένη ἔρευνα, ἐνῶ ἐγώ διαμαρτυρόμουν σέ γενικό μεθοδολογικό επίπεδο γιά τήν παράληψη σημαντικῶν ἐναλλακτικῶν θεωριῶν. Τά ἐπιχειρήματα μέ τὰ ὁποῖα ὑποστήριζα τήν ἐντονη ἀντίρρησή μου ἦταν πολύ καλά — εἶναι αὐτά πού συνοψίζω στό τρίτο κεφάλαιο τοῦ *Ἐνάντια στή Μέθοδο* — ἀλλά ξαφνικά κατάλαβα ὅτι ὅπως τὰ ἔθετα, χωρίς νά λαμβάνω ὑπόψη τίς συγκεκριμένες συνθῆκες, ἦταν μᾶλλον ἐμπόδιο παρά βοήθεια. Ὅταν κάποιος προσπαθεῖ νά λύσει ἕνα πρόβλημα στήν ἐπιστήμη ἢ ὅπου-δήποτε ἄλλοῦ, πρέπει νά ἔχει ἀπόλυτη ἐλευθερία καί δέν μπορεῖ νά περιορί-

ζεται από αξιώματα και κανόνες, όσοδήποτε εύλογοι κι αν φαίνονται στον ειδικό της Λογικής ή στο φιλόσοφο που τους επινόησε στην απομόνωση του γραφείου του. Κανόνες και απαιτήσεις πρέπει να ελέγχονται με έρευνα κι όχι με την προσφυγή σε θεωρίες της ορθολογικότητας. Σε ένα μακροσκελές άρθρο μου²⁰ εξηγοῦσα τη χρησιμοποίηση της φιλοσοφίας αυτής από τον Bohr και τη διαφορά της από άλλες πιο αφηρημένες διαδικασίες. Ο καθηγητής von Weizsäcker έχει λοιπόν βασική ευθύνη για την μετακίνησή μου προς “αναρχικές” θέσεις, παρόλο που ο ίδιος δεν χάρηκε καθόλου όταν το είπα στα 1977.

9. Το δεύτερο γεγονός που με εξώθησε να απομακρυνθώ από τον ορθολογισμό, και να αρχίσω να αντιμετωπίζω με καχυποψία τους διανοούμενους, ήταν πολύ διαφορετικό. Για να το εξηγήσω, επιτρέψτε μου ν’ αρχίσω με κάποιες πιο γενικές παρατηρήσεις. Ο τρόπος με τον οποίο “λύονται” στις κοινωνίες μας ορισμένα προβλήματα (κοινωνικά, ενεργειακά, οικολογικά, εκπαιδευτικά, μέριμνας των ηλικιωμένων, κ.τ.λ.) μπορεί να περιγραφεί χονδρικά ως εξής: Το πρόβλημα εμφανίζεται· τίποτα δεν έχει γίνει γι’ αυτό· ο κόσμος αρχίζει να ενδιαφέρεται· οί πολιτικοί διαδίδουν το ενδιαφέρον αυτό· καλούνται οί ειδικοί· αναπτύσσουν ένα σχέδιο ή μιά ποικιλία σχεδίων· ομάδες εξουσίας με δικούς τους ειδικούς επιφέρουν διάφορες τροποποιήσεις έως ότου γίνει αποδεκτή μιά συμβιβαστική έκδοχή, ή όποια και υλοποιείται. Ο ρόλος των ειδικών μέσα σ’ αυτή τη διαδικασία γίνεται όλοένα και πιο σημαντικός· διανοούμενοι αναπτύσσουν θεωρίες για την εφαρμογή της επιστήμης στη λύση κοινωνικών προβλημάτων· “για να πάρουν ιδέες” ρωτούν άλλους διανοούμενους ή πολιτικούς· ελάχιστες φορές τους περνάει από το μυαλό ότι δεν είναι δικιά τους δουλειά να αποφασίζουν, αλλά δουλειά των άμέσως ενδιαφερομένων. Θεωρούν δεδομένο ότι οί δικές τους ιδέες και των συναδέλφων τους είναι οί μόνες σημαντικές και ότι ο κόσμος πρέπει να προσαρμόζεται σ’ αυτές. Τί σχέση όμως έχει μ’ έμένα ή κατάσταση αυτή;

Από το 1958 ήμουν καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Μπέρκλεϋ. Καθήκον μου ήταν να εφαρμόζω την εκπαιδευτική πολιτική της Πολιτείας της Καλιφόρνιας, έπρεπε δηλαδή να διδάσκω σε κάποιους ανθρώπους αυτό που μιά ομάδα λευκών διανοουμένων είχε αποφασίσει ότι είναι γνώση. Σπανίως με απασχολούσε αυτός ο τρόπος λειτουργίας μου και ίσως δεν θά τον είχα πάρει ποτέ στα σοβαρά. Μετέφερα στους σπουδαστές αυτά που είχα μάθει, φρόντιζα ή παρουσίαση της ύλης των μαθημάτων να γίνεται με πειστικό και ενδιαφέροντα τρόπο, κι αυτό ήταν όλο. Είχα, φυσικά, και κάποιες “προσωπικές απόψεις”, αυτές όμως κινούνταν σε μιά πολύ στενή περιοχή (αν και μερικοί φίλοι μου έλεγαν ακόμα και τότε ότι είχα αρχίσει να την ψωνίζω).

Ἄπό τό 1964 καί μετά, ἡ νέα ἐκπαιδευτική πολιτική εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν εἰσαγωγή στό πανεπιστήμιο Μεξικάνων, Μαύρων καί Ἰνδιάνων. Ἦρθαν λοιπόν καί περίμεναν γεμάτοι περιέργεια, ἐπιφυλακτικότητα καί μπερδεμένα αἰσθήματα ἐλπίζοντας νά πάρουν κάποια “μόρφωση”. Τί θαυμάσια εὐκαιρία γιά ἕναν προφήτη πού ψάχνει ὁπαδούς! Τί εὐκαιρία, μοῦ ἔλεγαν οἱ ὀρθολογιστές φίλοι μου, νά συμβάλλει κάποιος στή διάδοση τοῦ ὀρθοῦ λόγου καί στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου! Τί θαυμάσια εὐκαιρία γιά ἕναν νέο διαφωτισμό! Ἐγώ ὁμως αἰσθανόμουν πολύ διαφορετικά. Μοῦ πέρασε τότε ἀπό τό μυαλό ὅτι τά περίπλοκα ἐπιχειρήματα καί οἱ θαυμάσιες ἱστορίες πού ἔλεγα ὅλο αὐτό τόν καιρό στό (περισσότερο ἢ λιγότερο) ἐκλεπτυσμένο ἀκροατήριό μου, θά μποροῦσαν νά εἶναι ὄνειρα, ἀντανάκλαση τῆς ἐπιτηδευμένης σκέψης μιᾶς μικρῆς ομάδας πού πέτυχε μέ τίς ιδέες τῆς τήν ὑποδούλωση ὄλων τῶν ἄλλων. Ποιός ἦμουν στ’ ἀλήθεια ἐγώ πού θά ἔλεγα σ’ αὐτούς τούς ἀνθρώπους πῶς καί τί νά σκέφτονται; Δέν γνώριζα τά προβλήματα τους παρόλο πού ἤξερα ὅτι εἶχαν πολλά, δέν ἦμουν ἐξοικειωμένος μέ τά ἐνδιαφέροντά τους, τά αἰσθήματά τους, τούς φόβους τους· ἐκεῖνο πού ἤξερα ἦταν ὅτι διψοῦσαν νά μάθουν. Τί ἔπρεπε λοιπόν νά τούς διδάξω; Τίς ἀνιαρές ἐκλεπτύνσεις πού φρόντιζαν νά συσσωρεύουν οἱ φιλόσοφοι διαμέσου τῶν αἰώνων καί περιέβαλαν μέ γλυκερές φράσεις οἱ φιλελεύθεροι γιά νά καταπίνονται εὐκολα; Αὐτά ἦταν πού ἔπρεπε νά προσφέρω σέ ἀνθρώπους ἀπογυμνωμένους ἀπό τή γῆ τους, τήν πολιτισμική τους παράδοση, τήν ἀξιοπρέπειά τους, καί ὑποχρεωμένους τώρα νά ἀφομοιώνουν καί νά ἐπαναλαμβάνουν τίς ἀναιμικές ιδέες τῶν φερέφωνων τῶν δεσμοφυλάκων τους; Ἦθελαν νά γνωρίσουν· ἤθελαν νά μάθουν· ἐπιθυμοῦσαν νά καταλάβουν τόν παράξενο κόσμο πού τούς περιτριγύριζε· δέν τούς ἄξιζε καλύτερη τροφή; Οἱ πρόγονοί τους εἶχαν ἀναπτύξει δικούς τους πολιτισμούς, ἐκφραστικές γλῶσσες, ἁρμονικές ἀπόψεις γιά τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων καί τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση. “Ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπ’ αὐτά, ἀποτελεῖ ζωντανή κριτική στίς τάσεις διαχωρισμοῦ, ἀνάλυσης, ἐγωκεντρισμοῦ πού ἐνυπάρχουν στή Δυτική σκέψη. Οἱ πολιτισμοί αὐτοί ἔχουν νά ἐπιδείξουν σημαντικά ἐπιτεύγματα σ’ αὐτά πού σήμερα ὀνομάζουμε κοινωνιολογία, ψυχολογία, ἰατρική· ἐκφράζουν πρότυπα ζωῆς καί δυνατότητες ὑπαρξης. Κι ὁμως ποτέ δέν ἀντιμετωπίστηκαν μέ τό σεβασμό πού τούς ἄξιζε, ἐκτός ἴσως ἐκ μέρους πολύ λίγων ξένων. Γελοιοποιήθηκαν καί ἀντικαταστάθηκαν, σάν νά ἦταν κάτι αὐτονόητο, ἀπό τή θρησκεία τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης καί κατόπιν ἀπό τή θρησκεία τῆς ἐπιστήμης ἢ παροπλίστηκαν ἀπό μιᾶ ποικιλία “ἐρμηνειῶν” (πρβλ. παράγραφο 2). Πολλά λέγονταν γιά ἐλευθερία καί ἰσότητα, τί σήμαιναν ὁμως ὅλα αὐτά; Σήμαιναν μήπως τήν ἰσότητα αὐτῶν τῶν παραδόσεων μέ τίς παραδόσεις τῶν λευκῶν; Ὁχι. Ἰσότητα σήμαινε ὅτι τά μέλη διαφορετικῶν φυλῶν καί πολιτισμῶν εἶχαν τή θαυμάσια εὐκαιρία νά συμ-

μετέχουν στις μανίες των λευκών, είχαν την ευκαιρία να συμμετέχουν στην επιστήμη τους, την τεχνολογία τους, την ιατρική τους, την πολιτική τους. Αυτές οι σκέψεις πέρασαν από το μυαλό μου καθώς κοιτάζα το ακρουατήριό μου και μ'έκαναν να οπισθοχωρήσω τρομαγμένος μπροστά στο έργο που είχα να επιτελέσω. Συνειδητοποίησα τότε ότι το έργο αυτό ήταν το έργο ενός εξευγενισμένου, ενός πολύ έκλεπτυσμένου δουλεμπόρου, και τέτοιος δέν ήθελα να γίνω.

Εμπειρίες σαν αυτές με έπεισαν ότι οι πνευματικές διεργασίες που προσεγγίζουν ένα πρόβλημα μέσω έννοιων, ανεξάρτητα από οτιδήποτε άλλο, είναι σέ λάθος δρόμο και άρχισα να ενδιαφέρομαι για τους λόγους της τρομερής δύναμης που έχει τώρα αυτό το λάθος στο μυαλό των ανθρώπων. Άρχισα να μελετώ την ανατολή της νοησιάρχιας στην Αρχαία Ελλάδα και τις αιτίες που την προκάλεσαν. Ήθελα να γνωρίσω τί είναι εκείνο που κάνει ανθρώπους με πλούσιο και σύνθετο πολιτισμό να έρωτεύονται ξηρές αφαιρέσεις και να παραμορφώνουν τις παραδόσεις τους, τη σκέψη τους, τη γλώσσα τους, για να στεγάσουν τις αφαιρέσεις αυτές. Ήθελα να καταλάβω πώς οι διανοούμενοι καταφέρνουν να κάνουν φόνο και κανείς να μην τους παίρνει χαμπάρι, διότι για δολοφονία πρόκειται, δολοφονία μυαλών και πολιτισμών που συντελείται συνεχώς στα σχολεία, τα πανεπιστήμια, τις μορφωτικές αποστολές σε ξένες χώρες. Σκέφτηκα λοιπόν ότι η τάση αυτή πρέπει να αναστραφεί· πρέπει να αρχίσουμε να μαθαίνουμε από εκείνους που υποδουλώσαμε, διότι έχουν πολλά να προσφέρουν και, εν πάση περιπτώσει, έχουν το δικαίωμα να ζούν όπως τους αρέσει ακόμα κι αν δέν είναι τόσο επίμονοι και πειστικοί για τα δικαιώματά και τις απόψεις τους όσο ήταν πάντοτε οι Δυτικοί κατακτητές τους. Τό 1964-5, όταν για πρώτη φορά πέρασαν από το μυαλό μου οι ιδέες αυτές, προσπάθησα να βρω μία θεωρητική απάντηση στους φόβους μου· θεώρησα δεδομένο ότι εξαρτιόταν από μένα και τους όμοιους μου ο σχεδιασμός μορφωτικής πολιτικής για τους άλλους ανθρώπους. Πίστευα ότι θά μπορούσε να υπάρξει ένα νέο είδος εκπαίδευσης που θά άντλοδσε από μία πλούσια δεξαμενή διαφορετικών απόψεων και θά επέτρεπε την επιλογή των πλεονεκτικότερων για τό άτομο παραδόσεων. Τό έργο του δασκάλου θά ήταν να διευκολύνει την έκλογή κι όχι να την αντικαθιστά με κάποια δική του "αλήθεια". Αυτή η δεξαμενή, σκεφτόμουν, θά έμοιαζε πολύ με ένα θέατρο ιδεών όπως τό φαντάστηκαν ο Piscator και ο Brecht και θά οδηγούσε στην ανάπτυξη μιās μεγάλης ποικιλίας μέσωσ παρουσίασης. Η "αντικειμενική" επιστημονική προσέγγιση θά μπορούσε να είναι ένας τρόπος παρουσίασης ενός θέματος, τό θεατρικό έργο ένας άλλος (ας μήν ξεχνάμε ότι για τόν Άριστοτέλη ή τραγωδία είναι "πιό φιλοσοφική" από την ιστορία, διότι αποκαλύπτει τη δομή της ιστορικής εξέλιξης κι όχι μόνο κάποιες τυχαίες λεπτομέρειές της), τό μυθιστό-

ρημα ἕνας τρίτος τρόπος. Γιατί ἡ γνώση θά πρέπει νά παρουσιάζεται ὑπό τό ἔνδυμα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ πεζοῦ λόγου καί τῆς ἀκαδημαϊκῆς λογικῆς; Μήπως δέν εἶχε παρατηρήσει ὁ Πλάτων ὅτι οἱ γραπτές προτάσεις σέ ἕνα βιβλίο εἶναι ἀπλῶς μεταβατικά στάδια μιᾶς σύνθετης διαδικασίας ἀνάπτυξης, πού περιλαμβάνει χειρονομίες, ἀστεϊσμούς, μονολόγους, συναισθήματα, καί μήπως δέν προσπάθησε νά συλλάβει ὅλη τή διαδικασία αὐτή μέσω τοῦ διαλόγου; Ἡ μήπως δέν ὑπῆρχαν διαφορετικές μορφές γνώσης, μερικές μάλιστα πολύ πιό λεπτομερεῖς καί ρεαλιστικές ἀπό ἐκείνη πού ἐμφανίστηκε ὡς “ὀρθολογισμός” τόν 7ο καί 6ο αἰῶνα στήν Ἑλλάδα; Μετά ἐπίσης ἦταν καί ὁ *Ντανταϊσμός*. Μελέτησα τόν Ντανταϊσμό μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἐκεῖνο πού μέ ἔλκυε σ’ αὐτό τό κίνημα ἦταν τό ὕφος πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ δημιουργοί του ὅταν δέν ἦταν ἀπασχολημένοι σέ ντανταϊστικές δραστηριότητες. Ἦταν σαφές, διαυγές, ἀπλό χωρίς νά εἶναι τετριμμένο, ἀκριβές χωρίς νά ἔναι σχολαστικό· ἦταν ὕφος κατάλληλο νά ἐκφράζει σκέψεις ἀλλά καί συναισθήματα. Συνέδεσα λογικά αὐτό τό ὕφος μέ τίς ντανταϊστικές ἀσκήσεις. Ὑποθέστε ὅτι διαμελίζετε τή γλώσσα σας καί ζεῖτε μέρες καί βδομάδες ὀλόκληρες σέ ἕναν κόσμο κακοφωνίας, μπερδεμένων λέξεων, ἀσυνάρτητων γεγονότων. Μετά ἀπό μιά τέτοια προετοιμασία, κάθεστε καί γράφετε: “ἡ γάτα κάθεται στό χαλάκι”. Αὐτή ἡ ἀπλή πρόταση, πού συχνά λέμε χωρίς νά σκεφτόμαστε, σάν ὀμιλοῦσες μηχανές (πολλά ἀπό τά λεγόμενά μας εἶναι στήν πραγματικότητα ρουτίνα), μοιάζει τώρα μέ δημιουργία ἑνός κόσμου ὀλόκληρου· ὁ Θεός εἶπε γεννηθήτω φῶς, καί ἐγένετο φῶς. Κανένας ἄλλος, στήν ἐποχή μας, δέν κατανόησε τόσο καλά τό θαῦμα τῆς γλώσσας καί τῆς σκέψης ὅσο οἱ Ντανταϊστές, διότι κανείς δέν μπόρεσε νά φανταστεῖ, καί πολύ περισσότερο νά δημιουργήσει ἕναν κόσμο στόν ὁποῖο αὐτά δέν ἐπαιζαν κανένα ρόλο. Ἀφοῦ ἀνακάλυψαν τή φύση μιᾶς ζωντανῆς τάξης, μιᾶς λογικῆς πού δέν εἶναι ἀπλῶς μηχανιστική, οἱ Ντανταϊστές παρατήρησαν σύντομα τόν ξεπεσμό τῆς τάξης αὐτῆς σέ ρουτίνα. Διέγνωσαν τόν ξεπεσμό τῆς γλώσσας, πού προηγήθηκε τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου καί δημιούργησε τή νοοτροπία πού τόν ἔκανε δυνατό. Μετά τή διάγνωση, οἱ ἀσκήσεις τους ἀποκτοῦσαν ἕνα ἄλλο πιό δυσοίωνα νόημα. Ἀποκάλυπταν τήν τρομακτική ὁμοιότητα ἀνάμεσα στή γλώσσα πού χρησιμοποιοῦν οἱ “διάσημες” μετριότητες, στή γλώσσα τῶν φιλοσόφων, τῶν πολιτικῶν, τῶν θεολόγων, καί στίς ἀναρθρες κραυγές. Τά ἐγκώμια τῆς τιμῆς, τοῦ πατριωτισμοῦ, τῆς ἀλήθειας, τῆς ὀρθολογικότητας, τῆς τιμιότητας, πού κατακλύζουν τά σχολεῖα, τοῦς ἄμβωνες, τίς πολιτικές συγκεντρώσεις μεταβάλλονται ἀνεπαισθῆτως σέ ἀναρθρες κραυγές ὅσο κι ἂν καλύπτονται πίσω ἀπό μιά φιλολογική γλώσσα καί ὅσο σκληρά κι ἂν προσπαθοῦν οἱ δημιουργοί της νά μιμηθοῦν τό ὕφος τῶν κλασικῶν καί τελικά ἀκόμα καί οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς δύσκολα ξεχωρίζουν ἀπό μιά ἀγέλη γρυλλι-

ζόντων χοίρων. Υπάρχει άραγε τρόπος νά σταματήσουμε μιά τέτοια κατάπτωση; Νόμιζα ότι υπήρχε. Νόμιζα ότι άν θεωρούσαμε όλα τά έπιτεύγματα παροδικά, περιορισμένα και προσωπικά, και κάθε αλήθεια δημιουργηματικής αγάπης μας γι' αυτή και όχι συμπτωματική "ανακάλυψη", θά προλαβαίναμε τήν κατάπτωση τών παραμυθιών πού κάποτε υπόσχονταν πολλά· σκεφτόμουν λοιπόν ότι θά έπρεπε νά αναπτύξουμε μιά νέα φιλοσοφία ή μιά νέα θρησκεία πού νά δίνει νόημα σ' αυτή τήν άσυστηματοποίητη είκασία.

Τώρα συνειδητοποιώ ότι αυτές οί σκέψεις είναι ακόμα ένα παράδειγμα διανοουμενίστικης έπαρσης και άνοησίας. Είναι έπαρση νά θεωρεί κάποιος ότι κατέχει λύσεις για ανθρώπους μέ τούς όποιους δέν μοιράζεται τή ζωή τους και δέν γνωρίζει τά προβλήματά τους. Είναι άνοησία νά θεωρεί ότι ένας τέτοιος άνθρωπισμός έξ άποστάσεως θά έχει ευχάριστες επιπτώσεις για αυτούς πού τούς άφορά. Από τή γέννηση τοῦ Λυτικοῦ Όρθολογισμοῦ οί διανοούμενοι θεώρησαν τούς έαυτούς τους δασκάλους, τόν κόσμο σχολείο και τό "λαό" υπάκουους μαθητές. Στόν Πλάτωνα είναι ξεκάθαρο. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τούς Χριστιανούς, τούς Όρθολογιστές, τούς Φασίστες, τούς Μαρξιστές. Οί Μαρξιστές δέν προσπαθοῦν πλέον νά μάθουν από εκείνους πού θέλουν νά απελευθερώσουν· επιτίθενται ό ένας στόν άλλο για τίς έρμηνείες, τίς σκοπιές θεώρησης, τά άποδεικτικά στοιχεία, και θεωροῦν δεδομένο ότι ή θεωρητική σαλάτα πού προκύπτει είναι κατάλληλη τροφή για τούς ιθαγενείς (ό Μπακούνιν είχε άντιληφθεῖ τίς δογματικές τάσεις τοῦ σύγχρονου Μαρξισμοῦ και επέμενε νά επιστρέψει όλη ή έξουσία — ακόμα και ό έλεγχος τών ιδεών — σ' αυτούς πού άμεσα άφορά). Η άποψή μου μπορεί νά ήταν διαφορετική από όσες μόλις αναφέρθηκαν, παρέμενε όμως μιά ΑΠΟΨΗ, μιά άφηρημένη φαντασίωση πού είχα έπινοήσει και προσπαθοῦσα νά πουλήσω χωρίς νά έχω μοιραστεί οὔτε μιά στάλα ζωής μέ τούς άποδέκτες της. Αυτό τό θεωρώ σήμερα άνυπόφορη έπαρση. Τι άπομένει λοιπόν;

Άπομένουν δύο πράγματα. Θα μποροῦσα νά αρχίσω νά συμμετέχω σέ κάποια παράδοση και νά προσπαθήσω νά τήν αναμορφώσω από τά μέσα. Αυτό νομίζω ότι είναι σημαντικό. Ο καιρός πού τά Ύψηλά Πρόσωπα μαζί μέ τίς "Δυνάμεις" πού τά συνοδεύουν μποροῦσαν νά διαχειρίζονται τίς ζωές τών ύπολοίπων, έστω και μέ ένα έξαιρετικά ευγενικό τρόπο, σιγά σιγά φτάνει στό τέλος του (ή Γερμανία έξαιρείται). Όλο και περισσότεροι πολιτισμοί εισέρχονται στή διεθνή πολιτική σκηνή, όλο και περισσότερες παραδόσεις ανακτῶνται από ανθρώπους πού ζοῦν μέσα στις Λυτικές Κοινωνίες. Ένα άτομο μπορεί νά συμμετέχει σ' αυτές τίς παραδόσεις (άν τόν άνεχθοῦν) ή νά τό βουλώνει — δέν μπορεί πλέον νά απευθύνεται σ' αυτές σαν νά είναι μαθητές σέ σχολική αίθουσα. Για πολύ καιρό ήμουν ένα κάπως έκκεντρικό

μέλος μιᾶς ψευτοεπιστημονικῆς παράδοσης — θά μπορούσα λοιπόν νά προσπαθήσω νά ἐνθαρρύνω ἀπό μέσα τίς τάσεις πού συμπαθῶ. Αὐτό θά ταίριαζε μέ τήν τάση μου νά χρησιμοποιῶ τήν *ἱστορία τῶν ἰδεῶν* γιά νά ἐξηγῶ αἰνιγματικά φαινόμενα καί νά πειραματίζομαι μέ μορφές ἔκφρασης διαφορετικές ἀπό τή σχολαστική πεζολογία ἢ / καί νά ἀποκαλύπτω ἰδέες. "Ὁμως, μιᾶ τέτοια δουλειά δέν μέ ἐνθουσιάζει ἰδιαίτερα, πολύ περισσότερο ὅταν σκέφτομαι ὅτι πεδία ὅπως ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης, ἡ φυσική τῶν στοιχειωδῶν σωματιδίων, ἡ συνήθης φιλοσοφία τῆς γλώσσας ἢ ὁ Καντιανισμός δέν θά ἔπρεπε νά ἀναθεωρηθοῦν, ἀλλά νά ἀφεθοῦν νά πεθάνουν ἀπό φυσικό θάνατο (παραεῖναι ἀκριβᾶ, καί τά χρήματα πού ξοδεύονται γι' αὐτά χρειάζονται ἐπείγοντως σέ ἄλλους τομεῖς). Μιά ἄλλη δυνατότητα εἶναι νά ἀρχίσω καριέρα *ψυχαγωγοῦ*. Αὐτό μοῦ φαίνεται πολύ ἐλκυστικό. Νά φέρνεις τό χαμόγελο στά πρόσωπα ἀνθρώπων πού πληγώθηκαν, ἀπογοητεύτηκαν, καταπιέστηκαν, πού παρέλυσαν μπροστά σέ κάποια "ἀλήθεια" ἢ στό φόβο τοῦ θανάτου, εἶναι γιά μένα ἀπείρως μεγαλύτερο κατόρθωμα καί ἀπό τή μεγαλύτερη πνευματική ἀνακάλυψη: ὁ Nestroy, ὁ George S. Kaufman, ὁ Ἀριστοφάνης, στή δική μου κλίμακα ἀξιῶν, βρίσκονται πολύ ψηλότερα ἀπό τόν Kant, τόν Einstein καί τούς ἀναιμικούς μιμητές τους. Αὐτές εἶναι οἱ δυνατότητες. Τό τί θά κάνω, μόνο ὁ χρόνος θά τό δείξει. ...

Σημειώσεις

1. [Γερμανικά στό πρωτότυπο. "Κύριε Feyeraabend, ἡ τό βουλώνετε, ἡ ἐγκαταλείπετε τήν αἴθουσα διδασκαλίας!" (ΣτΜ).]

2. Πολλοί ἀπό αὐτούς ἔγιναν ἐπιστήμονες ἢ μηχανικοί. Ὁ Johnny Sogon εἶναι καθηγητής τῶν Μαθηματικῶν στό Πανεπιστήμιο τοῦ Illinois, ὁ Henrich Eichorn (ἔβαλε κι αὐτός τήν ὑπογραφή του στή διακήρυξη κατά τῆς ἀστρολογίας πού ἀνέφερα παραπάνω [πρόκειται γιά ἕνα κείμενο πού ὑπέγραψαν 186 διάσημοι ἐπιστήμονες, δημοσιευμένο στό *Humanist*, τεύχος Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου 1975. Κανείς ἀπό ὅσους ὑπέγραψαν δέν δέχτηκε νά πάρει μέρος σέ τηλεοπτική συζήτηση γιά τό θέμα, μέ τή δικαιολογία ὅτι δέν ἔχουν ποτέ μελετήσει ἀστρολογία (ΣτΜ)]) εἶναι διευθυντής τοῦ ἀστεροσκοπεῖου τοῦ New Haven, ὁ Goldberger de Buda σύμβουλος ἐπιχειρήσεων ἠλεκτρονικῶν, ἐνῶ ὁ Erich Jantsch, πού ἦρθε σέ ἐπαφή μέ μέλη τοῦ κύκλου μας στό ἀστεροσκοπεῖο, ἔγινε γκουρού κάποιων ἀντιφρονούντων ἢ ψευτοαντιφρονούντων ἐπιστημόνων, προσπαθώντας νά θέσει παλιές παραδόσεις στήν ὑπηρεσία νέων στόχων.

3. Ὁ Otto Molden, ἀδελφός τοῦ Fritz Molden, τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Molden, ἦταν γιά πολλά χρόνια ὁ δυναμικός ἡγέτης καί ὀργανωτής.

4. [Γερμανικά στό πρωτότυπο: "Καθίστε ἐκεῖ πού εἴστε καί μή μιλάτε!" (ΣτΜ).]
5. [Γερμανικά στό πρωτότυπο (κάτι πού πετάει κανείς ὡς ἄχρηστο) (ΣτΜ).]
6. *Against Method*, σελ. 63, για τίς ad hoc προσεγγίσεις [ἐλληνική μετάφραση: Ἐνάντια στή Μέθοδο, Ἐκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, 1983, σελ. 98 (ΣτΜ).]
7. [Πρόκειται φυσικά γιά τό γνωστό βιβλίο τοῦ Λένιν. Ἑλληνική ἐκδοση Ἐναγνωστίδης, χωρίς χρονολογία (ΣτΜ).]
8. Θυμᾶμαι ὅτι ἡ ἀπάντηση τοῦ Reichenbach στήν ἄποψη τοῦ Dingle για τή σχετικότητα ἐπαιξε σημαντικό ρόλο. Ὁ Dingle στήριζε τά συμπεράσματα του σ' ὅ,τι μπορούσε νά ἐπιτευχθεῖ μέ ἄπλές μηχανικές πράξεις (κατασκευή μιᾶς εὐκλείδιας ἐπιφάνειας, γιά παράδειγμα), ἐνῶ ὁ Reichenbach ἀποδείκνυε πῶς ἡ πραγματική δομή τοῦ κόσμου μπορούσε νά τροποποιεῖ τά ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν πράξεων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Reichenbach μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς πιά ἀποτελεσματικός μηχανισμός προβλέψεων, σέ μένα ὅμως ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση ἀκριβῶς ἐπειδή δέν τῆς ἔδινε μιά τέτοια ἐρμηνεία. Αὐτό δείχνει πόσο ἡ πειστικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων ἐξαρτᾶται ἀπό ἀνορθολογικές ἀλλαγές στάσης.
9. Πρβλ. *Against Method*, σελ. 227 κ.έ. [Ἑλληνική μετάφραση σελ. 280 κ.έ. (ΣτΜ).]
10. Γιά λεπτομέρειες πρβλ. τό κεφάλαιο 7 τοῦ Πρώτου Μέρους τοῦ *Science in a Free Society*. [Ὁ τίτλος τῆς παραγράφου εἶναι "Incommensurability" (ΣτΜ).]
11. Λεπτομέρειες στίς παρατηρήσεις μου γι' αὐτά τά κείμενα στό *Der Wissenschaftstheoretische Realismus und die Autorität der Wissenschaften*, Vieweg, Wiesbaden, 1978.
12. Πρβλ. τήν κριτική μου τοῦ *Erkenntnislehre* τοῦ Kraft στό *BJPS*, τόμος 13 (1963), σελ. 319 κ.έ., καί εἰδικά σελ. 321, δεύτερη παράγραφος. Πρβλ. ἐπίσης τίς ἀναφορές στό *Logic of Scientific Discovery* τοῦ Popper.
13. [Ἑλληνική μετάφραση Παπαδάκη, Δωδώνη (ΣτΜ).]
14. [Ἑλληνική μετάφραση Π. Χριστοδουλίδη, Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1977 (ΣτΜ).]
15. Ἔχω ἐξηγήσει τόν ἐγελιανισμό τοῦ Bohm στό δοκίμιό μου "Against Method", *Minnesota Studies for the Philosophy of Science*, τόμος IV (1970).
16. Ὁ Popper (σέ μιά συζήτηση, στό Minnesota Center for the Philosophy of Science, τό 1962) παρατήρησε ὅτι τό παράδειγμα τῆς κίνησης Brown εἶναι μιά ἀκόμα ἐκδοχή τοῦ παραδείγματος τοῦ Duhem (σύγκρουση εἰδικῶν νόμων, ὅπως οἱ νόμοι τοῦ Kepler, μέ γενικές θεωρίες, ὅπως ἡ θεωρία τοῦ Newton). Ὑπάρχει ὅμως μιά πολύ σημαντική διαφορά. Οἱ ἀποκλίσεις

ἀπό τούς νόμους τοῦ Kepler εἶναι κατά κανόνα παρατηρήσιμες (ἐδῶ “κατά κανόνα” σημαίνει “σύμφωνα μέ τούς γνωστούς νόμους τῆς φύσης”), ἐνῶ οἱ μικροσκοπικές ἀποκλίσεις ἀπό τό δεύτερο θερμοδυναμικό ἀξίωμα δέν εἶναι (τά ὄργανα μετρήσεως ὑπόκεινται στίς ἴδιες μεταβολές μέ τά μεγέθη πού μετροῦν). Ἐδῶ δέν μποροῦμε νά κάνουμε χωρίς ἐναλλακτική θεωρία.

17. Διάβασα τό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου τοῦ Kuhn τό 1960 καί τό συζήτησα ἐξαντλητικά μαζί του.

18. Πρβλ. τήν περιγραφή στό “Reply to Criticism”, *Boston Studies*, τόμος II, 1965.

19. Πρβλ. “On the Improvement of the Sciences and the Arts and the Possible Identity of the Two” στό *Boston Studies*, τόμος III, 1967.

20. “On a Recent Critique of Complementarity”, *Philosophy of Science* 1968/69 (δύο μέρη).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ρ. Κ. FEYERABEND

Ἐπιμέλεια: Γ. Γκουνταρούλης

1951. *Zur Theorie der Basissätze*, Vienna, 1951.
- 1955α. "Wittgenstein's *Philosophical Investigations*", *Philosophical Review*, 64, σ. 449.
- 1955β. "Carnap's Theorie der Interpretation Theoretischer Systeme", *Theoria*, 21, σ. 21.
1956. "Eine Bemerkung zum Neumannschen Beweis", *Ζ. Phys.*, 145, σ. 421.
- 1957α. "On the Quantum Theory of Measurement", *Observation and Interpretation*, ἐπιμ. S. Körner, σ. 121.
- 1957β. "Zur Quantentheorie der Messung", *Ζ. Phys.*, 148.
- 1958α. "An Attempt at a Realistic Interpretation of Experience", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 58, σ. 143.
- 1958β. "Reichenbach's Interpretation of Quantum Mechanics," *Philosophical Studies*, 9, σ. 49.
- 1958γ. "Complementarity", *Proceedings of the Aristotelian Society*, Suppl. 32, σ. 75.
- 1960α. "On the Interpretation of Scientific Theories", *Proceedings of the 12th International Congress of Philosophy*, 5, σ. 151.
- 1960β. "Professor Bohm's Philosophy of Nature", *British Journal for the Philosophy of Science*, 10, σ. 321.
- 1960γ. "Patterns of Discovery", *Philosophical Review*, 69, σ. 247.
- 1960δ. "Das Problem der Existenz Theoretischer Entitäten", *Probleme der Wissenschaftstheorie*, σ. 35.
- 1960ε. "O. Interpretacji Relacyj Nicokreslonosci", *Stud. Filoz.*, 19, σ. 23.

1961. "Bohr's Interpretation of the Quantum Theory", *Current Issues in the Philosophy of Science*, ἐπιμ. H. Feigl καὶ G. Maxwell, σ. 371.
- 1962α. "Explanation, Reduction and Empiricism", *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, 3, σ. 28.
- 1962β. "Problems of Microphysics", *Frontiers of Science and Philosophy*, ἐπιμ. R. Colodny, σ. 208.
- 1963α. "Materialism and the Mind-Body Problem", *The Review of Metaphysics*, 17, σ. 49.
- 1963β. "How to be a Good Empiricist — A Plea for Tolerance in Matters Epistemological", *Philosophy of Science, The Delaware Seminar*, Τόμος 2, ἐπιμ. B. Baumrin, σ. 3.
- 1964α. "Realism and Instrumentalism: Comments on the Logic of Factual Support", *The Critical Approach of Science and Philosophy*, ἐπιμ. M. Bunge, σ. 280.
- 1964β. "A Note on the Problem of Induction", *Journal of Philosophy*, 61, σ. 349.
- 1964γ. "The Structure of Science", *British Journal for the Philosophy of Science*, 16, σ. 237.
- 1965α. "On the Meaning of Scientific Terms", *Journal of Philosophy*, 12, σ. 266.
- 1965β. "Reply to Criticism: Comments on Smart, Sellars and Putnam", *Boston Studies in the Philosophy of Science*, 2, σ. 223.
- 1965γ. "Problems of Empiricism", *Beyond the Edge of Certainty*, ἐπιμ. R. Colodny, σ. 145.
- 1968 - 69. "On a Recent Critique of Complementarity", Δύο μέρη, *Philosophy of Science*, 35, σ. 309, καὶ 36, σ. 82.
- 1969α. "Science without Experience", *Journal of Philosophy*, 66, σ. 791.
- 1969β. "Linguistic Arguments and Scientific Method", *Telos*, 2, σ. 43.
- 1969γ. "A Note on Two 'Problems' of Induction", *British Journal for the Philosophy of Science*, 19, σ. 251.
- 1970α. "Classical Empiricism", *The Methodological Heritage of Newton*, ἐπιμ. R. Butts καὶ J. Davis, σ. 150.
- 1970β. "Against Method", *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, 4, σ. 27.
- 1970γ. "Consolations for the Specialist", *Criticism and the Growth of Knowledge*, ἐπιμ. I. Lakatos καὶ A. Musgrave, σ. 197.
- 1970δ. "Problems of Empiricism Part II", *The Nature and Function of Scientific Theories*, ἐπιμ. R. Colodny.
1973. *Theses on Anarchism*, Open University, 8 Μαρτίου.

- 1975α. "Popper's *Objective Knowledge*", *Inquiry*, 17, σ. 475.
 1975β. *Against Method*, έλληνική έκδοση 1983.
 1975γ. "How to Defend Society Against Science", *Radical Philosophy*, 2, σ. 4.
 1975δ. "Imre Lakatos", *British Journal for the Philosophy of Science*, σ. 14.
 1976. "On the Critique of Scientific Reason", *Method and Appraisal in the Physical Sciences*, έπιμ. Howson, σ. 309.
 1978α. "From Incompetent Professionalism to Professionalised Incompetence — The Rise of a New Breed of Intellectuals", *Philosophy of the Social Sciences*, 8, σ. 37.
 1978β. *Science in a Free Society*.
 1978γ. "In Defence of Aristotle: Comments on the Condition of Content Increase", *Progress and Rationality in Science*, έπιμ. G. Radnitsky και G. Andersson, σ. 143.
 1979. "Dialogue on Method", *The Structure and Development of Science*, έπιμ. G. Radnitsky και G. Andersson, σ. 63.
 1980α. "Zahar on Mach, Einstein and Modern Science", *British Journal for the Philosophy of Science*, 31, σ. 273.
 1980β. *Erkenntnis für freie Menschen*, δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη.
 1981α. *Philosophical Papers*, δύο τόμοι.
 1981β. "More Clothes for the Emperor's Bargain Basement", *British Journal for the Philosophy of Science*, 32, σ. 57.